

Геодемографічні чинники територіальної організації послуг

Національний авіаційний університет, м. Київ,
e-mail: dudnik_ivan@ukr.net.

Анотація. Розглядаються трансформаційні процеси в територіальному розвитку сфери послуг. Аналізується ефективність застосування традиційних підходів в нових умовах розвитку сфери послуг. Показаний складний механізм взаємодії геодемографічної системи з територіальною системою послуг в контексті інтегрального об'єкта – суспільно-географічної системи. Обґрунтовується необхідність інтегрально-синтетичного підходу до вивчення та відображення такої взаємодії.

Ключові слова: сфера послуг, територіальна система послуг, геодемографічна система, фактори територіальної організації системи, системно-синтетичні принципи.

Вступ

Серед багатьох факторів, що визначають ефективність функціонування сфери послуг (якість послуг, доступність, асортимент, кваліфікація працівників, прогресивні форми, технічна оснащеність, рівень розвитку матеріального виробництва і т. і.) одне з провідних місць посідає фактор її територіальної організації. Значення цього фактора полягає в тому, що безпосереднім споживачем послуг є населення, яке певним чином і досить стабільно розміщується на конкретній території. Від того, наскільки розміщення послуг буде відповідати розміщенню та територіальній рухливості населення залежить як ступінь задоволення потреб людини, так і економічна ефективність діяльності підприємств послуг та галузі в цілому[3].

Формування географії послуг як відносно автономної наукової гілки припадає на 60-70 роки ХХ ст., на переконання багатьох вчених вона «виросла» з географії населення. Завдяки науковому доробку С. Ковальова, О. Алексєєва, В. Покшишевського, пізніше – А. Абрамова, В. Юрківського, Л. Меркушевої, географія сфери послуг набула формулювань головних «наукових атрибутів» - об'єкт, предмет, особливості методології, методики та методів [2;3;6]. В сучасних умовах спостерігається певний спад в цій галузі географії, про який свідчать скорочення кількості наукових публікацій, захищених дисертацій. Також спостерігається своєрідна методологічна виснаженість дисертаційних досліджень, яка полягає в переважанні екстенсивного підходу (коли майже подібні методологічні концепції застосовуються для різних регіонів, наприклад «Територіальна організація сфери послуг..., системи обслуговування... , соціальної сфери..., торгівлі..., медичного обслуговування... Сумської, Вінницької, Черкаської...областей), хоча заради справедливості треба визнати насамперед практичну значимість та певну методичну новизну таких робіт[6]. Однак відсутність досліджень креативного характеру, які б змістовно поглиблювали та методологічно оновлювали концепції та методи і в підсумку давали якісно нові наукові результати, свідчить про необхідність нового методологічного струменя в географічних дослідженнях сфери послуг.

Матеріали і методи

Проблемам взаємопов'язаного аналізу процесів розміщення (територіальної організації) сфери послуг і населення присвячена велика кількість досліджень, головними теоретичними результатами яких користувався автор цієї статті. В основу статті покладені роботи, перелічені в списку літературних джерел 1;[2;3;7]. Свого часу автором були проведені «польові та камеральні» дослідження взаємозв'язку розміщення населення і сфери послуг [2;3]. Узагальнені результати та методи викладені автором у відповідних публікаціях, які узагальнюють досвід географічного дослідження сфери послуг, пропонують теоретико-методологічні засади, методи та методики дослідження, систему показників, реальні результати виявлення територіальних систем послуг, їх прогнозу тощо. Саме вони дозволяють прослідкувати логіку даної статті, міркування та висновки її автора.

Результати і обговорення

Роль фактора територіальної організації послуг буде зростати та ускладнюватися в міру розвитку ринкових економічних відносин, які змушують шукати та максимально використовувати всі резерви підвищення економічної ефективності діяльності підприємства. А використання цього фактора є за одностайною думкою фахівців одним з найдешевших, в розумінні затрат, резервів підвищення ефективності діяльності як окремих підприємств, так і їх груп (галузей), так і соціально-економічного розвитку господарсько-адміністративних регіонів в цілому. Тобто, актуальність досліджень принаймі

не зменшується. Та все ж настав час приступити до формування системно-синтетичних концепцій в географії послуг. Які акценти мають бути в їх основі?

Насамперед, з'ясуємо, про які системно-синтетичні концепції йдеться? Переважна більшість нинішніх теоретичних тлумачень в географії сфери послуг вкладається в такі терміни: територіальна система послуг та її територіальна організація, галузева та інтегральна система послуг, форми та елементи територіальної організації. Безумовно, ці наріжні категорії не підлягають сумніву, проте вони вже не здатні повною мірою відобразити істотні зміни в процесах територіального розвитку, які відбуваються нині. По-перше, істотно змінюється сила та напрям впливу традиційних чинників і, відповідно, реакція підприємств і галузей послуг на дію чинників принципово змінюється. По-друге, ринкові стосунки утворюють принципово відмінне від попереднього економічне і правове поле, що призводить до динамічних змін в структурі і територіальній організації. По-третє, відбуваються кардинальні зміни в організаційно-компонентній структурі, наприклад, побутові послуги організаційно розпорозилися та зменшилися, а туристичні - стрімко зросли. По-четверте, відбуваються динамічні зміни в територіальній ієрархії послуг – зникають цілі ієрархічні рівні центрів та систем та істотно трансформуються зони впливу (радіуси послуг) центрів послуг.

Перелік таких змін можна продовжити, але й так зрозуміло, що вони мають знайти відображення в науковому пошуку, і таке відображення не може бути адекватно здійснене на традиційній методологічній базі географії послуг. Для оновлення такої бази доцільно застосувати принаймі такі принципи, як системно-структурний, системно-динамічний, системно-синергетичний, системно-інтегративний. Ці принципи не є абсолютно новими як для науки взагалі, так і для географії послуг, в якій зокрема найбільшого поширення набув системно-структурний підхід. Завданнями ж географії має стати взаємоузгоджене застосування цих принципів (не просто сумування, а саме синтетичне зведення) з метою виявлення та відображення нової якості територіального розвитку системи послуг. Результатом такої нової якості має бути динамічна (багатофакторна) модель інтегральної територіальної системи послуг.

Тобто, сутність системно-синтетичної концепції полягає в поєднанні зазначених принципів для одержання якісно нових даних про такий складний об'єкт, яким є територіальна система послуг. Для вирішення цього складного наукового завдання необхідно уточнити низку теоретико-методологічних положень, серед яких чільне місце посідає пояснення взаємодії територіальної системи послуг та геодемографічної системи.

З точки зору географії сфери послуг її об'єктом є **територіальні системи послуг (ТСП)** – сукупність прямо або опосередковано взаємозв'язаних підприємств послуг в межах цілісної території. В залежності від тісноти зв'язків, а також від мети дослідження (управління) певної галузі послуг, в територіальній системі послуг виділяються компонентні (галузеві) підсистеми послуг, які можуть розглядатися як відносно автономні об'єкти – спеціалізовані територіальні системи послуг [3;4].

Цільовим стрижнем дослідження геопросторового аспекту розвитку сфери послуг є аналіз вихідного стану її територіальної структури з метою впорядкування (організації) і цілеспрямованого перетворення в раціонально організовану територіальну систему. Кінцевою метою вивчення та управління є досягнення раціональної (оптимальної) **територіальної організації системи**. Категорія "територіальна організація" вміщує в собі результати багатьох процесів територіальної взаємодії підприємств (об'єктів), їх локалізації, еволюційних змін форм територіального зосередження послуг. Ця категорія ширша від категорії "територіальна структура". Під "територіальною структурою" слід розуміти процеси територіальної взаємодії елементів сфери послуг, яка відбувається під впливом багатьох факторів і виступає як об'єктивний процес (еволюційний, далеко не завжди раціональний, іноді – стихійний) [3;4]. Територіальна організація – це процес і результат цілеспрямованого впорядкування територіальної структури і приведення її з допомогою управляючого впливу до оптимального стану. Тобто, ця категорія об'єднує в собі і процес досягнення раціональної територіальної структури, і стан системи (оптимальна структура, як територіально організована система) і процес наукового дослідження та управління системою. Саме такий зміст вкладається в поняття "територіальна організація послуг".

Процес цілеспрямованого впорядкування територіальної структури сфери послуг починається з виявлення її елементів і форм та їх взаємозв'язків. Для цього необхідно знати основні закономірності територіального розвитку та фактори, що визначають такий розвиток.

Ефективність та практична значимість дослідження територіального розвитку сфери послуг у великій мірі визначається адекватністю та достовірністю оцінки факторів, що впливають на зміст, структуру та особливості вияву функцій територіальних систем послуг. На формування і розвиток ТСП впливає велика різноманітність факторів, які відрізняються між собою за напрямом, силою, характером дії. Специфіка їх сукупного впливу в тому, що, територіально та функціонально накладаючись (перекриваючи один одного), вони можуть підсилювати або послаблювати певні властивості (функції) системи, характер та інтенсивність процесів диференціації та інтеграції її елементів[5].

На основі загальноновизнаних позицій системного підходу всю **сукупність факторів поділяють** на внутрішні та зовнішні (за змістом), на штучні та генетичні (за походженням). Зовнішні фактори – це

умови зовнішнього (позасистемного) середовища, що, сприяючи утворенню та стабільному функціонуванню системи, одночасно є “чужими” для її елементів (не входять до її складу). Такими факторами є: географічне положення, транссистемні загальноекономічні зв'язки, макроекономічні та суспільно-політичні умови; а також деякі обставини суб'єктивного характеру: принципи адміністративно-територіального устрою, регіональна політика держави тощо. До внутрішніх системоутворюючих факторів відносяться обставини, явища, процеси, що породжуються властивостями (внутрішнім змістом) окремих елементів системи або є результатом їх взаємодії. Такими факторами є спільність змістовної якості елементів, здатність їх до взаємодії, наявність внутрісистемних зв'язків, фактори стабілізації та штучні системоутворюючі фактори [1].

Визначальним фактором територіального розвитку сфери послуг та утворення ТСП є демографічна система, яка являє собою сукупність людей, місць і територіальних форм їх життєдіяльності в межах цілісної території. В географічному контексті демографічна система має свою геопросторову проекцію у вигляді геодемографічної підсистеми інтегральної суспільно-географічної системи [2]. Найбільший вплив на розвиток сфери послуг створюють такі параметри (характеристики) геодемографічної підсистеми: чисельність, природний та механічний рух, статеві-вікова структура, професійна структура та структура зайнятості, система розселення населення. Ці характеристики безпосередньо впливають на такі параметри сфери послуг, як обсяг та асортимент послуг, галузева структура, потужність підприємств та їх територіальна концентрація, показники економічної ефективності їх діяльності, що в кінцевому підсумку визначають територіальну локалізацію (розміщення) послуг.

Особливо великий вплив на формування ТСП створює система розселення населення (як вияв територіальної структури геодемосистеми), яка являє собою сукупність взаємозв'язаних та територіально взаємопідпорядкованих населених пунктів різного рангу. Саме у відповідності із каркасом розселення і формуються адекватні їм спеціалізовані та інтегральні ТСП.

В реальному житті як підприємець (виробник послуг), так і споживач (клієнт) керуються критеріями економічної доцільності. Однак на рішення і перших і других впливає велика різноманітність умов та обставин, що дуже ускладнює їх поведінку відносно один одного. Для глибшого розуміння поведінки клієнта необхідно врахувати такі категорії, як відстань, маршрут, об'єкт, інформація [3;7].

Відстань до підприємства послуг клієнт оцінює не “кілометрами” і “хвилинами”, а своїми суб'єктивними уявленнями. Поняття “тривалість поїздки” має свої особливості для різних вікових і соціальних груп населення, залежить від характеристики місця та мети поїздки. Тут певною мірою виявляються колективні (узагальнені) соціопсихологічні характеристики геодемосистеми як тип соціальної поведінки людей.

Маршрут до підприємства послуг також обирається клієнтом у відповідності з теорією найменших витрат та економії часу: короткотерміновість пошуку і найшвидший вибір оптимального варіанту задоволення потреби. Якщо поїздки стабільні створюється свій достатньо стійкий варіант маршруту, який утворює своєрідний канал системоутворюючих зв'язків.

Об'єкт (підприємство послуг) обирається клієнтом на основі своїх особистих суб'єктивних уявлень, а вони дуже різні. Головний критерій при цьому – не відстань, а якість та зручність послуги. При таких альтернативах майже завжди переважає критерій якості послуги.

Інформацію про підприємство послуг клієнти отримують через засоби інформації (масова реклама), через спеціальну рекламу та в результаті соціальної взаємодії з іншими клієнтами. Дуже часто при оцінці клієнтом наявності інформації соціальна відстань переважає фізичну і думка ближніх людей переважає.

Численні соціальні дослідження свідчать, що клієнти дійсно прагнуть до мінімізації радіусів обслуговування, але часто розуміють під цим не фізичну відстань, а зменшення сумарних витрат часу, засобів і зусиль. Клієнт на основі своїх суб'єктивних критеріїв створює “уявну карту” території і, виходячи з неї, будує свої “оптимальні”, на перший погляд нелогічні, “конвейери послуг”.

Під вирішальним впливом геодемосистеми формуються географічні закономірності сфери послуг: територіальної **диференціації**, територіальної **концентрації**, територіальної **інтеграції**. Територіальна концентрація послуг є наслідком територіальної концентрації населення і обумовлюється сприятливістю умов середовища (природно-ресурсних, геопросторових, загальноекономічних тощо). Потрібно мати на увазі, що в результаті дії саме таких закономірностей зароджуються та розвиваються ТСП.

Такі загальні закономірності знаходять вияв в конкретних **залежностях**, сформульованих В.М.Юрківським [7]. Переважна більшість таких залежностей пов'язана з параметрами геодемосистеми.

1. В міру зростання людності (величини) населеного пункту відбувається збільшення кількості підприємств послуг в ньому.

2. Збільшення людності зумовлює збільшення асортименту послуг. Темпи такого збільшення співпадають з ростом населення.

3. Послуги вищого рангу наявні тільки у великих поселеннях (містах). Ці поселення є центрами послуг вищого територіального рангу.

4. Існує стабільна ієрархія територіальних центрів послуг:

- до вищого рангу належить невелика кількість міст, найвищий ранг представлений, зазвичай, одним містом;
- кількість центрів послуг в кожному ранзі збільшується в міру зниження порядку рангу;
- центри послуг певного рангу надають всі послуги нижчих центрів, які їм підпорядковані;
- в міру збільшення людності центру його сфера послуг все більше визначається потребами самого центру, а не прилеглої території (зони впливу).

Наведені положення переконливо свідчать, що саме в системному поєднанні сфери послуг та геодемографічних процесів лежить змістовна суть їх геопросторового розвитку. Безумовно, що провідну роль в такій взаємодії відіграють геодемографічні процеси. Очевидно, що саме в такому напрямку варто поглиблювати географічні дослідження сфери послуг, в результаті яких цілком імовірно можна отримати якісно нові наукові результати.

Висновки

Безпосереднім і досить потужним чинником територіального розвитку сфери послуг та утворення ТСП є геодемографічна система, яку можна розглядати як зовнішній фактор, але з іншого боку її можна розглядати в якості своєрідного (гносеологічного) компонента самої ТСП. Висвітлені вище особливості взаємодії геодемографічної системи з ТСП свідчать про недостатньо глибокий аналіз такої взаємодії та рівень теоретичних узагальнень з суспільно-географічних позицій. Це вказує на необхідність нових підходів в дослідженні систем послуг для одержання якісно нової наукової інформації на основі оновлених системно-синтезуючих методологічних підходів.

Література

1. Дудник І. М. Вступ до загальної теорії систем. Навчальний посібник / І. М. Дудник. – К. : Кондор, 2008. – 205 с.
2. Дудник І. М. Низова демогеографічна система / І. М. Дудник, Т. В. Панасенко. – Полтава: Полт. відділ УГТ, 1996. – 200с.
3. Дудник І. М. Територіальна організація послуг. Курс лекцій/ І. М. Дудник. – Полтава : ПІБ МНТУ, 2000. – 97 с.
4. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: навч. посіб. для географічних фак. ун-тів / М. Д. Пістун. – К. : Вища школа, 1996. – 232 с.
5. Теория прогнозирования и принятия решений / Под ред. С. А. Саркисяна. – М. : Высшая школа, 1977. – 352 с.
6. Украинские диссертации. – ВЕДА. Электронная библиотека. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lib.ua-ru.net/disser/ua.html>
7. Юрковский В. М. География сферы обслуживания / В. М. Юрковский. – Киев : УМК ВО, 1989. – 82с.

Аннотация. *И. Н. Дудник Геодемографические факторы территориальной организации услуг. Рассматриваются трансформационные процессы в территориальном развитии сферы услуг. Анализируется эффективность применения традиционных подходов в новых условиях развития сферы услуг. Показан сложный механизм взаимодействия геодемографической системы с территориальной системой услуг в контексте интегрального объекта – общественно-географической системы. Обосновывается необходимость интегрально-синтетического подхода к изучению и отображению такого взаимодействия.*

Ключевые слова: *сфера услуг, территориальная система услуг, геодемографическая система, факторы территориальной организации системы, системно-синтетические принципы*

Abstract. *I. N. Dudnik Geodemographical factors of territorial organization of services. Transformation processes are examined in territorial development of sphere of services. Efficiency of application of traditional approaches is analysed in the new terms of development of sphere of services. The difficult mechanism of co-operation of the geodemographic system is rotined with the territorial system of services in the context of integral object – public-geographical system. The necessity of the integral-synthetic going is grounded near a study and reflection of such cooperation.*

Keywords: *sphere of services, territorial system of services, geodemographic system, factors of territorial organization of the system, sistemno- synthetic principles.*

Поступила в редакцию 08.02.2014 г.